

Əsmət xanım MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
ORCID No: 0000-0002-9055-2313
E-mail: kamillik@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”SİNDƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, budaq cümlə, nəticə budaq cümləsi, Nizami Gəncəvi, Xəmsə

Giriş: Nizami əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən görürük ki, bu əsərlər dilçiliyin bütün sahələri üzrə (fonetika, morfolojiya, leksika, sintaksis və s.) işləyən tədqiqatçılar üçün mükəmməl faktiki dil materialları mənbəyidir. Bizim bu tədqiqatımızın məqsədi fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrinin maraqlı və ən az işlənmiş bir növü - nəticə budaq cümlələrini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” məsnəviləri üzrə araşdırmaqdır. Azərbaycan dili sintaksisinin ən ardıcıl tədqiqatçısı görkəmli alim Ə. Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı Ali məktəblər üçün dərs vəsaitində yazır: “Nəticə budaq cümləsi Azərbaycan dilinin ən az öyrənilən budaq cümlələrindən biridir” (Ə. Abdullayev, 1974: 306; Dilçilik Ensiklopediyası, 2008:135). Elmi yaradıcılığının əsas hissəsini fars dili sintaksisini araşdırmağa sərf etmiş professor Ə. Şəfai də زبان فارسی “Fars dili qrammatikasının elmi əsasları” adlı tədqiqat əsərində yuxarıdakı fikrə uyğun məlumat vermişdir (Ə. Şəfai, 1363: 516).

Deyildiyi kimi hər iki dildə nəticə budaq cümləli mürəkkəb cümlələr az tədqiq olunmuşdur. Bu cümlələrdən professor Ə.Şəfai özünün “Müasir fars dilində mürəkkəb cümlələr” adlı doktorluq dissertasiyasında da bəhs etmişdir. Adından da göründüyü kimi, alimin bu dəyərli tədqiqat işi müasir fars dilinə, həm də əsasən nəsr dilinə aiddir. Fars dilinin sintaksisini kiçik və böyük tədqiqatlarda, məqalə və qrammatika kitablarında araşdırmaya cəlb etmiş A.K.Arands, Ə.Azəri, V.S.Rostarquyeva, Ə.Şəfai, R.Sultanov, H.Mahmudov, L.S.Peynikov, Y.A.Rubinçik, P.N.Xanlari, Ş.Niyazməhəmmədov, Ə.Giyəvi və H.Ənvəri kimi alimlər bu sahədə müəyyən işlər görmüş, dəyərli fikirlər söyləmişlər. Lakin bu tədqiqatçıların özlərinin də qeyd etdiyi kimi hələ bu dilin sintaksisində tam, öyrənilməmiş, tədqiqatçısını gözləyən bölmələr mövcuddur. Onlardan biri də poetik, mənzum dilin sintaktik quruluşudur.

“Tabeli mürəkkəb cümlə özünün struktur- semantik xüsusiyyətləri ilə zəngin olan dil vahidir. Hər hansı dil vahidinin özünəməxsus normativ quruluş qayda-qanunları vardır. Bu mənada ümumi ədəbi dil normalarında olan standart konstruksiyalar, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə növləri vahid təsnifata gəlir, onlar üçün ümumiləşdirilmiş qanunlar mövcuddur” (T.Müzəffəroğlu, 2002: 100).

Əsas hissə. Bizim tədqiqatımız həm nəzm dilinə, şeiriyyətə, həm də fars dilinin klassik dövrünə aid olduğundan ilk araşdırma işi kimi maraqlıdır. Nəzm və şeiriyyətin sintaktik quruluşunun əsaslı şəkildə nəslə verilmiş mətdən fərqli olduğu hər kəsə məlumdur. Tədqiqat işinin dil faktlarını Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” məsnəvilərindən seçib, araşdırmaya cəlb etmişik.

Rus, Azərbaycan, fars, tacik dillərinin qrammatika kitablarında, tədqiqat əsərlərində nəticə budaq cümlələrini hansı terminlə adlandırmaq barəsində fikir fərqlilikləri olsa da, bu tədqiqat işlərinin hamısında bir-birinə oxşayan, iki cümlə arasında olan münasibəti

xarakterizə edən belə bir fikir vardır ki, nəticə budaq cümləsi baş cümlədən meydana gələn, doğan nəticəni bildirir.

Ə.Şəfai yuxarıda adı çəkilən əsərində fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrin nəticə budaq cümləsini - جملات مرکب وابسته ی با فرا کرد پیرو نتیجه ای /coməlat-e morəkkəb-e vabəste ba fərakərd-e peyroi-ye nəticəi / adlandıraraq deyir: “Bu növ cümlələrdə baş cümlədə ifadə olunan iş və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi formalaşır. Belə tip cümlələrdə baş və budaq cümlələr məzmunca bir-birini tamamlayır.” (Ə.Şəfai, 1363: 518).

Onu da qeyd edək ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si fonetika və fonologiya baxımından tədqiqata cəlb edilmədiyindən (bu sətirlərin müəllifinin bir sıra məqalələri nəzərə alınmazsa) yeri gəldikcə beytlər daxilindəki fonetik dəyişiklik və əvəzlənmələrdən də bəhs olunacaqdır.

Nizami “İskəndərnamə” dastanının ikinci hissəsi “İqbalnamə”nin “Ərəstunun nəsihətnaməsi” bölümündə deyir:

ز پیروزه گون گنبد انده مدار،

(Nizami, İq.149, b.9)

که پیروز باشد سر انجام کار.

/ze piruze qənbəd əndoh mədar,

ke piruz başəd, **sərəncam-e** kar/

Göy rəngli günbəzdən çox da qəmlənmə,

Aqibat xeyr olar, işlər düzələr .

Bu beytdə /ke/ bağlayıcısından əvvəl gələn misra nəticə budaq cümləsinin baş, bağlayıcıdan sonra gələn misra, yəni, beytin ikinci misrası isə budaq cümlə funksiyasında çıxış edir. Birinci misrada از ← z /əz → ze/-dan² – göründüyü kimi çıxışlıq halı bildirən önqoşmanın qısa saitinin yeri dəyişilərək, /ə → e/ ilə əvəzlənmişdir. Eləcə də انده ← əndə /ənduh → əndoh /-dərd, kədər sözünün uzun /u/ saiti, qısa /o/ saitinə çevrilmişdir. Bu formulada olduğu kimi: /u → o/ fonetik əvəzlənməsi baş vermişdir.

Şair həmin həmin nəsihətnamənin davamında bəyan edir :

(Nizami, İq.143, b.11)

/məneh bər del-e niknəman qobar,

ke bədnəmi arəd **sərəncam-e** kar/

Yaxşılardan ürəyinə dərd, qubar salma,

Nəticədə bu sənə bədnəmlə qətirər.

منه بـر دل نیکنامان غبار،

که بد نامی آرد سر انجام کار.

Nəticə budaq cümlələrinə verilmiş, nümunələrdə **sərəncam/ - nəhayət, nəticədə** kimi işin, hökmün sonunu, nəticəsini bildirən sözlərlə ifadə edildiyindən beytlər aydın şəkildə nəticə budaq cümləsini bildirir. Sonralar görəyimiz kimi bəzi hallarda nəticəyə aid olan, **sərəncam, nəhayət, aqibat, axır ki, sonda** kimi leksemlər hətta mikromətnədə olmasa belə, mətnə əlavə edilərsə, mənaya xələl gəlməz, əksinə, bəlkə alınan nəticə daha da qüvvətlənər. Ona görə də bu leksemlər beytlər daxilində qeyd edilməsə də, onları asanlıqla nəticə budaq cümləsinə əlavə etmək mümkündür.

Bəzən nəticə budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələrin zaman, səbəb, tərz-i hərəkət, dərəcə, miqdar budaq cümlələrinə çox bənzəyir. Belə cümlələrdə hətta saydığımız tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlayıcıları da iştirak edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin belə xüsusiyyətlərinə bəzi zaman budaq cümlələrində təsadüf edilir:

چنان خسبان چو آید وقت خوابم،

(Nizami, XŞ., 10, b.9)

که گر ریزد گلم ماند گلابم .

/çenan xosban çə ayəd vəxt-e xabəm,

ke gər rizəd qələm, manəd qələbəm/

*Elə uydur məni, gəldikdə xabım,
Tökülərsə gülüm, qalsın güləbim.*

"Xosrov və Şirin" məsnəvisindən alınmış yuxarıdakı beytdə həm tərz-i-hərəkət tabeli mürəkkəb cümləsində həm zaman, həm də nəticə budaq cümləsinin məzmunu özünü göstərir. Əlbəttə ki, bu Nizami şeiriyatı, ustad qələminin məhsuludur. Beytdə خوابیدن /xabidən/ - *yatmaq* feilinin klassik variantı olan خوسبیدن /xosbidən/-i əbədi yatmaq (ölmək) mənasında işlədən şair Yaradana müraciət edərək deyir ki, "Allahım, ölüm zamanım çatanda elə et ki, qalxmaq zamanı (qiyamət günü) gülüm, müvəqqəti qəlib, bədən ünsürlərim tökülüb, heç olsa da (toza, torpağa çevrilsə də) nəticədə güləbim, ruhum ləyaqətli, rəyihəli, bəyənilməli şəkildə (olsun) qalsın."

"Leyli və Məcnun" məsnəvisində وفات مجنون بر روضه ی لیلی "Məcnunun Leylinin məzarı üstündə vəfat etməsi" hissəsində şair deyir:

مجنون ز جهان چو رخت بر بست،

(Nizami, LM., s.266, b.4)

از سرزنش جهانیان رست.

*/Məcnun ze cəhan çə rəxt bər bəst,
əz sərzənəş-e cəhaniyan rəst /
Məcnun dünyadan köçüb getdiyi zaman,
İnsanların tənəsindən canını qurtardı.*

Bu mürəkkəb tabeli zaman budaq cümləsində nəticə məfhumu aşkar duyulur. Beyti nəsrə çevirsək- *Məcnun son nəticədə bu dünyadan köç etməklə insanların tənəsindən, məzəmmətindən canını qurtardı*- məzmununu alır. q.

زبانم را چنان ران بر شهادت،

(Nizami, XŞ., s.10, b.10)

که باشد ختم کارم بر سعادت .

*/zəbanəm - ra çənan ran bər şəhadət,
ke başəd xətm-e karəm bər səadət /
Dilimdə et elə zahir şəhadət,
Ki, axırda işim tapsın səadət. (XŞ, M.Z., s. 23)*

Şərh etdiyimiz kimi bu beyt də tərz-i-hərəkət və dərəcə budaq cümlələrində də nəticə məzmunu özünü aydın şəkildə göstərir. Hətta bu cümlədə چنان/çənan/ - *elə*; /an çənan/- *o tərzdə, o şəkildə* (جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو چگونگی) *tabeli mürəkkəb cümlənin tərz-i-hərəkət, budaq cümləsinin* bağlayıcıları iştirak etsə də cümlə aşkar şəkildə həm də nəticə məfhumu daşıyır. Beləliklə, tərz-i-hərəkət və dərəcə, miqdar budaq cümlələrində ikili xüsusiyyət, işin necəliyini, tərzini, dərəcəsini bildirməklə yanaşı nəticə mənası da verilir.

"Leyli və Məcnun" məsnəvisindən alınmış növbəti beyt də təxminən bu strukturda qurulduğundan nəticə məzmunu bariz şəkildə görünür. Hətta nəticə budaq cümləsi onlardan belə bir xüsusiyyətlə fərqlənir ki, əgər əvvəlkilərdə nəticə mənası başqa mənalarla qarışıq halda olurdusa, burada artıq qarışıq mənə yoxdur:

در سحر سخن چنان تمامم،

(Nizami, LM., s.40, b.11)

کایینه غیب گشت نامم .

*/dər sehr-e soxən çənan təməməm,
kayine-ye ğeyb gəşt naməm /
Söz sehrində elə mükəmmələm ki,
Adım (nəticədə) qeyb aynası olmuşdur.*

Beyt daxilində aşağıdakı fonetik çevrilmə baş vermişdir: budaq cümlənin önündə gələn ک /ke/ bağlayıcısı ilə کایینه /ayine/ - *güzgü* sözü birləşərkən bağlayıcının /e/ saiti eliziya fonetik hadisəsinə uyaraq ixtisar olunmuş və birləşmədə sözlərin həcmi kiçilərək کایینه ← کایینه + /ke+ayine → kayine /- کایینه şəklinə düşmüşdür.

Başqa bir nümunədə şair deyir:

آواره ز خان و مان چنانم،
کز کوی به خانه ره ندانم .

(Nizami, LM., s.74, b.16)

/avare ze xan o man çenanəm,
kəz kuy be xane rəh nədanəm/
Ev-eşiyimdən elə avara düşmüşəm ki,
(Nəticədə) məhlədə evin yolunu tapmıram.

Beytdəki مان و خان/xan o man/ - ev (qeyd edək ki, bütün qədim nüsxələrdə خانمان - ev, yaşayış məskəni sözü belə qrafik variantda yazılmışdır.) Beytdəki leksemlərin üçündə fonetik dəyişiklik: 1. /əz/- dan² önqoşması /ze/- (metateza fonetik hadisəsi); 2. /ke+əz →kəz/ - (eliziya fonetik hadisəsi); ره ← راه /rah →rəh / - (təxfif – söz həcmnin kiçilməsi fonetik hadisəsi) baş vermişdir. Əlbəttə bütün bu fonetik dəyişikliklərin hər biri şairin “Leyli və Məcnun” məsnəvisini yazdığı vəzndən, yəni həzəc- mosəddəs-e əxrəb-e məğbuz-e məhzuf-un tələbi və qaydasına əsasən dilin imkanları əsasında dəyişiklik və çevrilmələrə məruz qalmışlar. Bu xüsusiyyətlər klassik və müasir olmasından asılı olmayaraq mənzum əsərlərin hər birinə aid ola bilər.

Əlaqədar ədəbiyyatdan məlumdur ki, “səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün səbəbini bildirir” (Abdullayev Ə., 1974: 278). Təbiət və cəmiyyətdə formalaşan hadisələrin səbəbiyyət əlaqəsi dildə adətən səbəb zərfliləri və səbəb budaq cümlələri ilə əks olunur. Bildiyimiz kimi, səbəbiyyət əlaqəsi üçün iki tərəfin - səbəb və nəticənin olması vacibdir. Bu kateqoriyadan olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə həmişə baş cümlədə deyilən fikrin səbəbinin əsasını, baş cümlə isə həmin səbəb və əsasdan törəyən nəticəni bildirir. Odur ki, səbəb budaq cümlələrinin bir hissəsi də nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə sıx əlaqədə ola bilər.

Nümunələr:

چون ز کم و بیش فلک در گذشت،
کار نظامی ز فلک بر گذشت .

(Nizami, SX., s.156, b.8)

/çon ze kəm o biş-e fələk dər qozəşt,
kar-e Nezami ze fələk bər qozəşt /
Nizami fələyin artıq əskiyini nəzərə almadığından,
Onun işi (nəticədə) fələkdən də yüksəklərə qalxdı.
Yaxud:

خیز و رها کن کمر گل ز دست،
کو کمر خویش به خون تو بست.

(Nizami, SX., s.131, b.12)

/xiz o rəha kon kəmər-e qol ze dəst,
ku kəmər-e xiş, be xun-e to bəst /
Gülün belini burax, qalx və ondan əl çək,
Onun qəsdı nəticədə sənın qanını tökməkdir.

Bu beytdə şair کمر leksemini cinas kimi işlədərək, gözəl bir üslubi lövhə təqdim edə bilmişdir. کمر/kəmər/-bel- isim; کمر بستن/kəmər bəstən/- bir işə hazır olmaq; qarşısına məqsəd qoymaq, səy etmək mənasına gələn mürəkkəb feildir. Yuxarıdakı beytdə şair demək istəyir ki, ey qafil, gülün belini buraxıb, ondan əl çəkməsən, nəticədə o, qanını töküüb, səni məhv edəcək. Qeyd edək ki, “Sirlər xəzinəsi”nin yazıldığı səri bəhrinin tələbinə görə ikinci misradakı که /ke/ bağlayıcısının /e/ qısa sait fonemi eliziya (səs düşümü) fonetik hadisəsinə məruz qalmış və nəticədə bağlayıcı və söz tərkibinin həcmi kiçilmişdir.

“Xəmsə” dastanlarından seçilmiş tabeli mürəkkəb cümlənin bəzi qarşılıq-güzəşt, səbəb budaq cümlələrinin mənasında paralel şəkildə məntiqi nəticə də özünü göstərir:

گر چه می اندوه جهان را برد،

konəm, gər quş dari, bər to rouşən /
Fələyin sirrini kim sordu məndən,
Açıb, bircə-bircə danışmadım mən?
Qulağın eşitsin, danışıb bir-bir,
Başdan-başa deyim, bu gülşən nədir. (Nizami, 2004: 326)

Birinci beytin ilk misrasında və baş cümlədə verilmiş 'کە /ke/ - kim? sual əvəzliyi; ikinci misradadakı 'کە /ke/- ki isə nəticə budaq cümləsinin önündə işlənən bağlayıcıdır. Şair deyir ki, "göylərin sirrini məndən kim soruşdu ki, mən də nəticədə bir-bir onu şərh edib, başa salmadım ?." Təbii ki, poetik parçadakı beytlərin tələffüzündə tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrinin malik olduğu fasilə, durğu və intonasiyanın düzgünlüyü gözlənilməlidir.

Müdrük Nizami "Xəmsə" dastanlarının hər birində imkan daxilində insanlara elm, bilik öyrənməyi tövsiyə edir, onları halal zəhmətə alışmağa həvəsləndirir. Növbəti hikmətli tövsiyələrindən birində "Yeddi gözəl" dastanının "Oğlu Məhəmmədə nəsihət" bölümündə ciyərpərəsi Məhəmmədə və eləcə də bütün gəncliyə səslənərək deyir:

(Nizami, YG., 53, b.1)

ای بسا تیز طبع کاهل کوش،
که شد از کاهلی سفال فروش.

/ey bəsa tiztəb`-e kahelkuş,
ke şod əz kaheli sofalforuş/
Çox iti düşüncəli, tənballər,
Tənballikdən saxsı satan oldu.

Şair fikrini davam etdirərək deyir ki, "zəhmətlə, çalışmaqla qavrama qabiliyyəti zəif olanlar böyük uğur qazandırlar." Bədii şəkildə fikrini aşağıdakı beytdə lakonik şəkildə təqdim edir:

(Nizami, YG., 53, b. 2)

وای بسا کور دل که از تعلیم،
گشت قاضی القضاات هفت اقایم.

/vay bəsa kurdəl ke əz tə`lim,
gəşt qaziyəl qozzat-e həft eğlim/
Nə çox korazehin, kütlər çalışma və təlim ,
(Nəticəsində) yeddi iqlimin baş qazısı oldu.

Nizami "İqbalnamə"də yunan filosofu Sokratın dili ilə insanlara müdrük məsləhətlər verməyində davam edərək deyir:

(Nizami, İq.,143)

مکن کار بد گوهران را بلند،
که پروردن گرگت آرند گزند.

/məkon kar-e bədqouhəran-ra bələnd,
ke pərvərdən- e qorğət arənd gəzənd /
Zatı pis olanların işini gəl ucaltma sən,
Qurd bəsləsən (sonda) ziyan görərsən.

(Nizami, İq.143, b.10)

مکن جز بنیکی گرایندگی،
که در نیکنامی است پایندگی.

/məkon coz niki gerayəndəgi,
ke dər niknami əst payəndəgi/
Həmişə dünyada yaxşılıq axtar,
Yaxşı ad almaqda əbədiyyət var (Nizami, M.Rzaquluzadə, s.115).

'کە /ke/ bağlayıcı nəticə budaq cümlələrinin xəbəri bəzən iltizam formasında da verilir. Aşağıda şairin "Sirlər xəzinəsi" məsnəvisinin "Mövcudata etibar haqqında" bölümündən aldığımız beytində deyilir:

بنده دل باش که سلطان شوی،

(Nizami, SX.100, b.11) خواجه عقل و ملک جان شوی.

/bənde-ye del baş ke soltan şəvi,
xace-ye əğl o məlek-e can şəvi /
Ürəyin qulu ol ki, sultan olasan,
Ağlın ağası, canın şahı olasan. (SX, R.Ə. , s. 109)

Nizami bu beyt vasitəsilə yenə də insanlığa boylanır, onlar üçün, bizim üçün narahat olur və məsləhət görür ki: "İnsan, ürəyinin qulu ol, rəhimli, insaflı ol və nəticədə sultan ol, ağıl insafla idarə et, canın (ruhun) şahı ol, rəhbəri ol."

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sual əvəzliyi ilə işlənən növləri də mövcuddur. Məsələn **çə** /çə/-nə sual əvəzlikli belə cümlələrdə bəzən cümlənin mübtədəsi, bəzən də xəbəri rolunda işlənə bilər. "Xosrov və Şirin" məsnəvisinin "Bu kitabın tarixi və keçmişi haqqında"ki bölümündə şair **ke** /ke/ bağlayıcılı nəticə budaq cümləli bir beytin hər iki misrasında **çə** /çə/-nə sual əvəzliyindən istifadə etmişdir:

(Nizami, XŞ.,13, b.11)

چه طرز آرم که ارز آرد زبانترا؟
چه بر گیرم که در گیرد جهانترا؟

/çə tərz arəm **ke** ərz arəd cəhan-ra?
çə bər girəm **ke** dər girəd cəhan-ra?/
Nə üsulla ərz edim **ki**, (nəticədə) əhsən deyilsin?
Nə zinət verim **ki**, (nəticədə) dünyanı bəzəsin?

Tədqiqat göstərir ki, "Xəmsə" məsnəvilərində **ke** bağlayıcısı ilə formalaşan nəticə budaq cümlələri işlənmə tezliyinə görə başqa bağlayıcılardan daha üstündür.

تەسادە bağlayıcılı nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Bildiyimiz kimi **ta** /ta/- ta sadə bağlayıcısı nəticə budaq cümləsində işləndiyi kimi tabeli mürəkkəb cümlələrin zaman, məqsəd, tamamlıq budaq cümlələrində də işlənir. Ona görə də ilk baxışda cümlələr bir-birinə bənzəyə bilər. Ona görə bu bağlayıcının cümlədəki qrammatik rolunu, funksiyasını cümlənin ümumi məzmununa, bəzən də belə cümlələrin özlərinin malik olduğu qrammatik xüsusiyyətlərə əsasən müəyyənləşdirmək olur. Məsələn məqsəd budaq cümlələrində bəzən nəticə mənası olsa da bilirik ki, bu növ cümlələrin budaq cümlələrinin xəbəri həmişə iltizam formasında olur. Nümunəyə nəzər salaq:

(Nizami, SX.,77, b.11)

آینه دار از پی آن شد سحر،
تا تو رخ خویش ببینی مگر.

/ayinedar əz pey-e an şod səhər,
ta to rox-e xiş bebini məgər /
Səhər ona görə güzgü tutan oldu ki,
Sən öz üzünü (yaxşı) görə biləsən .

"Sirlər xəzinəsi"nin "Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında"ki bölümündən seçdiyimiz məqsəd budaq cümləsində görüldüyü kimi **ta** /ta/ bağlayıcısı baş cümlədən sonra, budaq cümlənin əvvəlində gəlir və istisnasız olaraq bu tip budaq cümlənin xəbəri iltizam forması ilə verilir. Ona görə də bağlayıcı eyni olsa da, məqsəd budaq cümləsini nəticə budaq cümləsindən ayırmaq mümkündür.

Qeyd edək ki, tabeli mürəkkəb cümlənin nəticə budaq cümlələrində işlənən **ta** /ta/ bağlayıcılı beyt və mətnlərə asanlıqla *nəticədə, sonda, axırda, nəhayət* kimi sözlər əlavə etmək mümkün olur.

Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"si məsnəvisindəki "Yaralı uşağın hekayəti" bölümündə şair deyir:

(Nizami, SX.156, b.5)

زی پدرش رفت و خبردار کرد،
تا پدرش چاره آن کار کرد .

/zi pedərəş rəft o xəbərdar kərd,
ta pedərəş çare-ye an kar kərd/

*Atasının yanına gedib, onu xəbərdar etdi,
Atası da nəticədə bu işin çarəsini qıldı .*

“Sirlər xəzinə”sinin başqa bir bölümü “Adil Nuşirəvan və vəzir”də deyilir:

(Nizami, SX., 83, b.1)

درد ستانی کن و درما ندهی،
تات رسانند بفرماندهی .

/dərdsetani kon o dərmandehi,

tat resanənd be fərmandehi /

Dərdləri öyrənib, onlara dərman ver,

Ki, səni şahlıq mərtəbəsinə ucaltırlar.

Yuxarıda verdiyimiz beytin ikinci misrasının əvvəlində və nəticə budaq cümləsinin başında dayanan تات ← ت + تا /ta+ ət →tat/- səni - maraqlı quruluşda verilmiş birləşmədir. Yuxarıda şərh etdiyimiz formul üzrə تا/ta/ bağlayıcısı ilə ت /ət/ -ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsi zamanı /ə/ qısa saiti ixtisara düşmüş və birləşmə /tat/ şəklini almışdır.

“Nizami öz ölkəsində olan hökmdarlara və saraylara üz tutur, zülmkar padşahların aqibətini xatırladır, ədalətin üstünlüyündən bəhs edir, zamanə şahlarını pisliklərdən qayıdıb, yüksək arzular və xeyirli işlər ardınca getməyə sövq edir, ləkələri yumağın vacib və mümkün olduğunu söyləyir. Müasirlərinin simasını hikmətamiz hekayələrində əks etdirən şair onları məhşər cəzası ilə, xalqın qəzəb və nifrəti ilə qorxudur, qələmə aldığı əhvalatlardan ibrət götürməyə, nəticə çıxarmağa dəvət edir.” (H. Araslı, 1981, s. 7)

Yuxarıda nümunə verdiyimiz hekayədən daha bir neçə beytə müraciət etsək, tədqiqatçı alimin yanılmadığının şahidi olarıq:

گنبد گردنده ز روی قیاس ،
هست بنیکی و بدی حق شناس .
طاعت کن روی بتاب از گناه،
تیا نشوی چون خجلان عذرخواه .

(Nizami, SX., 83, b. 4- 5)

/qonbed-e gərdənde ze ru-ye qeyas,

həst be niki-yo bədi həğşenas.

ta`ət kon, ruy betab əz qonah ,

ta nəşəvi çon xəcelan ozrxah/

Bu fırlanan çərxi-fələk ölçüb-biçir,

Yaxşılıq və pisliklərə qiymət qoyur.

İtaət et və üzünü günahdan çevir ki,

Sonda günahkarlartək üzr istəməyəsən.

کم گوی و گزیده گوی چون در،
تیا ز اندک تو جهان شود پر .

(Nizami, LM.,47, b.13)

/kəm qu-yo qozide quy çon dor,

ta zəndək- e to cəhan şəvəd por/

Az de, inci kimi seçilmişini de,

Qoy sənin az dediyinlə dünya dolsun.

Yuxarıda “Leyli və Məcnun” məsnəvisindən nümunə verdiyimiz beytdə iki leksem eliziya fonetik hadisəsi nəticəsində həcmi kiçiltmişdir. Onlardan birincisi ilk misradakı ərəb dilindən alınmış در /dorr / - dürr, mirvari, inci - mənası verən və ərəb dilində iki samitlə (təşdidlə), fars dilində isə bir samitlə tələffüz edilən leksem; ikincisi isə növbəti misradakı poetik mətndə /ze/ kimi işlənən /əz/ önqoşmasıdır. /e/ sait fonemi qrafika və tələffüzdə ixtisar olduğundan ز + اندک → zəndək/ - azdan, cüzidən- leksemidir. Əlbəttə klassik əsərləri, eləcə də Nizami beytlərini oxuyarkən belə fonetik, morfoloji dəyişmələrə diqqətli yanaşmalıyıq.

همی تیا زو خط فرمان نیاید،

(Nizami, XŞ., s.8, b.2) به شخص هیچ پیکر جان نیاید.

/həmi ta zu xə-t-e fərman nəyayəd,
be şəxs hiç peykər-e can nəyayəd/
Xudadan yetməşəydi xətti-fərman,
Bədən heç lütf ilə tapmazdı bir can. (XŞ., M.Z., s. 19)

Bu beytdəki ← او + از → /əz+u→zu/- *ondan* -fonetik dəyişikliyi baş verdiyini nəzərə almaq lazımdır. Fonetik çevrilmələrin əsas səbəbi isə şairin demək istədiklərini məsnəvini yazdığı bəhrin təviləsinə salmaq üçündür ("Xosrov və Şirin" həzəc vəznində yazılmışdır).

(Nizami, XŞ., s.4, b.10)

خرد بخشید تا او را شناسیم،
بصارت داد تا زو هم هراسیم.

/xerəd bəxşid ta u-ra şenasim,
bəsərət dad ta zu həm hərasim/
Bizə ağıl bəxş etdi ki, onu dərk edək,
Bizə bəsərət verdi ki, ondan qorxaq.

Yuxarıdakı beytin hər bir misrasında تا/ta/- ta bağlayıcı budaq cümlənin əvvəlində baş cümlədən sonra gələrək hökmün nəticəsini açmağa xidmət edir. "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə" məsnəvilərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şair tərəfindən böyük tezliklə işlədilmişdir.

Dilçiliyin sintaksis şöbəsi üzrə araşdırmalar zamanı aydın olmuşdur ki, Nizami "Xəmsə"sində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlayıcısız növləri də mövcuddur. Qeyd edək ki, belə cümlələrdə başqa bağlayıcı vasitələr olmadıqda, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri yalnız intonasiya ilə əlaqələndikdə intonasiyanın melodiya, pauza, intensivlik kimi tərkib elementlərinə nisbətən tempin rolu daha böyük əhəmiyyət daşıyır. Səsin bu fiziki komponentlərinin bir-birinə münasibətinin necə olması isə gələcək eksperiment işlərinin öhdəsinə buraxılmalıdır.

"Sirlər xəzinəsi"nin "Yaranış haqqında"ki bölümündə şair həyatın mənasını yemək, yatmaq, acgözlük və hərislikdə görən insanlara hayqıraraq deyir:

(Nizami, SX., 115, b.3)

پر شده گیر این شکم از آب و نان ،
ای سبک ، آنگاه نباشی گران ؟

/pər şode gir in şəkəm əz ab o nan,
ey səbok, anqah nəbaşi geran ? /
Təsəvvür et ki, qarnın çörək və su ilə doludur,
Ay yüngül, onda özünü ağır hiss etməzsənmi?
Yaxud aşağıdakı nümunədə olduğu kimi:

(Nizami, SX., 115, b.6)

کم خور و بسیاری راحت نگر ،
بیش خور و بیش جرات نگر.

/kəm xor o besyari-ye rahat negər,
biş xor o biş-e cərahət negər /
Az ye, nəticədə rahatlığın çoxluğunu gör,
Çox ye, onda xəstəliyin çoxluğunu gör.

Yuxarıdakı beytlərin hər ikisində nəticə budaq cümləsinin bağlayıcısı iştirak etmir. Lakin nəticə budaq cümləsinin intonasiyası daha da qüvvətlənmiş şəkildə özünü göstərir. "Mürəkkəb cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayan ilkin və əsas vasitə intonasiyadır. Aydındır ki, bağlayıcı və bağlayıcı vasitələrin olmadığı vaxtlarda mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri məhz intonasiya vasitəsilə bağlanmış olur" (T. Müzəffəroğlu, 2002: 249).

Nəticə

•Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən möhtəşəm simalarından biri olan Nizami Gəncəvi təkcə milli poeziyamızın deyil, bütövlükdə Şərq bədii fikir tarixinin zirvə şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınır. Nizami Gəncəvinin poeziyası özündə həm Azərbaycan milli düşüncə tərzini,

həm də bəşəri dəyərləri sintez etməklə, dil və üslub baxımından zəngin, dərin məna yükünə malik bir bədii sistem yaratmışdır. Onun poetik dünyası yalnız məzmun baxımından deyil, eyni zamanda forma və sintaksis baxımından da incə bir strukturun nümunəsidir.

•Bu tədqiqatın əsas predmetini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan məsnəvilərindəki sintaktik quruluşların öyrənilməsi təşkil edir. Nizami Gəncəvi kimi poetik dili ustalıqla idarə edən bir şairin əsərlərində bu tip cümlələrin poetik funksiyaları, bədii fikrin ifadəsindəki rolu, ideya-estetik tutumu və qrammatik, fonetik özəllikləri diqqətlə araşdırılmışdır.

•Tədqiqatda məhz nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin seçilməsinin əsas səbəblərindən biri onların çoxşaxəli sintaktik və semantik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Bu tip cümlələr bəzi hallarda səbəb, məqsəd, zaman və şərt budaq cümlələri ilə formal və semantik yaxınlıq təşkil edir, bu isə onların funksional imkanlarını daha da genişləndirir. Nəticə budaq cümlələri tez-tez digər tabeli cümlələrlə eyniləşdirilə və ya qarışdırıla biləcək formalarda təqdim olunduğuna görə, bu sahənin ayrıca tədqiqi aktualıq kəsb edir. Həmçinin bu cümlələrin poetik mətnlərdə hansı funksional-estetik məqsədlə istifadə olunması da araşdırmanın mühüm aspektini təşkil edir.

•Nəticə budaq cümləli mürəkkəb cümlələri tədqiq edərkən bu tipli cümlələrdə hansı bağlayıcıların iştirak etməsinə, baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə intonasiyanın roluna, nəhayət, baş və budaq cümlələr arasındakı semantik xüsusiyyətlərə diqqət yetirilmişdir. Bu təhlillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, Nizami Gəncəvi nəticə budaq cümlələrindən poetik məna yükünü artırmaq, obrazlı fikri vurğulamaq və poetik ahəngi gücləndirmək üçün səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur .

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. (1981). Sirlər xəzinəsi, Rüstəm Əliyevin tərcüməsinə yazdığı ön söz Elm nəşriyyatı, Bakı, 236 səh.
2. Dilçilik Ensiklopediyası (2008), F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktorluğu ilə, I cild, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı.
3. Hüseyinov R. (2016). Nizaminin dünyası, dünyanın Nizamisi. Nizami Gəncəvinin 875 illiyinə həsr olunmuş “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı.
4. Məmmədova Ə. (2022). Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqlər, Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı.
5. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi, Məxzənol-əsrar, ba həvaşi-yo təshih o şərḥ-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl, şerkət-e çap o enteşarat-e Elmi, Tehran.
6. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi, Xosrov o Şirin, ba həvaşi-yo təshih o şərḥ-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e dovvom, şerkət-e çap o enteşarat-e Elmi, Tehran.
7. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi, Leyli və Məcnun, ba həvaşi-yo təshih o şərḥ-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl, şerkət-e çap o enteşarat-e Elmi, Tehran.
8. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi, Həft peykər, ba həvaşi-yo təshih o şərḥ-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl, şerkət-e çap o enteşarat-e Elmi, Tehran.
9. Nezami Gəncəvi (1363). Kolleyyat-e həkim Nezami Gəncəvi, Şərəfname, ba həvaşi-yo təshih o şərḥ-e loğat əz Vəhid-e Dəstgerdi, çap-e dovvom, se celdi, celd-e əvvəl, şerkət-e çap o enteşarat-e Elmi, Tehran.

11. Nizami Gəncəvi (1981). Sirlər xəzinəsi, Rüstəm Əliyevin tərcüməsində, Elm nəşriyyatı, Bakı.
12. Nizami Gəncəvi (2004). Leyli və Məcnun, Səməd Vurğunun tərcüməsində, Lider nəşriyyatı, Bakı.
13. Nizami Gəncəvi (2004). Xosrov və Şirin, Rəsul Rzanın tərcüməsində tərcüməsində, Lider nəşriyyatı, Bakı.
14. Nizami Gəncəvi (2018). Xosrov və Şirin, Mir Cəlal Zəkinin tərcüməsində, Qanun nəşriyyatı, Bakı.
15. Nizami Gəncəvi (2004). İqbalnamə, Mikayıl Rzaquluzadənin tərcüməsində, Lider nəşriyyatı, Bakı.

Асмагханым МАММАДОВА
Доктор философии по филологическим наукам, доцент

**СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ПРИДАТОЧНЫМ
ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫМ В «ХАМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: сложноподчинённое предложение, придаточное предложение, придаточное следствия, Низами Гянджеви, «Хамса»

Выдающийся поэт и мыслитель XII века Низами Гянджеви, автор уникальных по содержанию и форме произведений, занимает особое место в сокровищнице классической литературы, поднявшись на вершины художественного и нравственного самовыражения. В его эпоху, по устоявшейся традиции, научные труды писались на арабском языке, тогда как литературные и художественные произведения — на персидском.

«Как бы свободно и изящно поэт ни владел персидским языком, — замечает выдающийся иранский учёный Саид Нафиси, — этот язык отличается от персидского Фирдоуси. В стихах Низами, по его мнению, ощущается своеобразный “тюркский аромат”. Но несмотря на это, сообщается, что Низами “временами обращался к толковым словарям персидского языка, чтобы уточнить значение отдельных слов” (Р. Гусейнов, 2016:10).

Анализируя языковые особенности его маснави, можно отметить, что они представляют собой богатейший материал для лингвистов, изучающих различные уровни языка — от фонетики до синтаксиса. Объектом настоящего исследования являются синтаксические особенности предложений с придаточным заключительным в глагольных конструкциях, сформированных в рамках общей синтаксической системы произведений Низами. Придаточные следствия, использованные в «Хамсе», их структурные разновидности, способы соединения с главными предложениями и изменения, касающиеся союза и порядка компонентов, представляют собой интересный лингвистический феномен.

Данный тип придаточных предложений до настоящего времени был сравнительно мало изучен в рамках синтаксиса персидского и азербайджанского языков и только в более поздних исследованиях стал предметом научного интереса. Поскольку придаточные следствия во многом пересекаются по структуре, союзам и, порой, по значению с другими видами придаточных, они были включены в круг анализа.

Результаты исследования показывают, что значение следствия — действия или состояния, возникающего как результат, — хотя в основном выражается в придаточных

заключительных, также может реализовываться через придаточные образа действия, меры/степени и времени. Однако придаточные следствия отличаются тем, что выражают значение результата в чистом виде, без наложения дополнительных смыслов, как это бывает в других типах придаточных.

Asmatkhanim MAMMADOVA
Doctor of philosophy in philological sciences, associate professor

**RESULT CLAUSE COMPLEX SENTENCES IN NIZAMI GANJAVI'S "KHAMSA"
SUMMARY**

Key words: subordinate complex sentence, subordinate clause, conclusion subordinate clause, Nizami Ganjavi, Khamsa

Erudite Nizami Ganjavi, who lived in the 12th century and created one of a kind works, is an outstanding representative of our classical heritage and an artist who ascended to new heights with his creativity, nationality, and humanity. During the poet's lifetime, according to the general tradition, representatives of various nations wrote their scientific works in Arabic, and their literary and artistic works in Persian.

"Regardless of how fluent and perfect the poet's Persian is, as the famous Iranian scholar Saeed Nafisi observed, this Persian is not the Persian of, say, Ferdowsi. Nizami's poems have a Turkish smell, according to Nafisi. Furthermore, it is reported that Nizami "at times looked at explanatory dictionaries in Persian to learn the exact meaning of individual Persian words" (R. Huseynov, 2016:10).

When we look at the linguistic features of the Masnavis, we see that these works are a great source of factual linguistic materials for linguists working in all fields (phonetics, morphology, lexis, syntax, etc.). The object of our investigation is the syntactic forms of conclusion subordinate causes in verbs resulting from Nizami's work's series of syntactic features. The resulting branch sentences used in "Khamsa," their various variants, and the changes they go through (connectors, the position of the subordinate and principle clauses, etc.) are all fascinating linguistic topics. This type of subordinate complex sentence has been worked out relatively little in the syntax of the Persian and Azerbaijani languages and was involved in later research. As a result, because subordinate complex sentences with conclusion subordinate clause are similar to several subordinate complex sentences in terms of structure, conjunctions, and sometimes semantics, we included them in the study.

According to the findings, the meaning of the work conclusion, action, which is generally manifested in the conclusion subordinate clauses, is also manifested in a number of other subordinate clauses. As a result, the meaning and content of the result are also demonstrated in the subordinate clauses of the style-action, degree, and time. The conclusion subordinate clause, on the other hand, differs from them in that if the meaning of the result is mixed with other meanings in the preceding ones, the conclusion subordinate clauses do not have mixed meanings, but a clear result exists.

Daxil oldu: 20.04.2025-ci il